

НАЦІЄТВОРЕННЯ ЯК «МОДЕРНІЗАЦІЯ НАВЗДОГІН»: СУПЕРЕЧНОСТІ МІЖ МОДЕРНОМ, ДОМОДЕРНОМ І ПОСТМОДЕРНОМ

Ожеван Микола Андрійович,
доктор філософських наук, професор

Проаналізована криза сучасного націєтворення та національної ідентичності, яка у різноманітних формах і виявах притаманна всім без винятку країнам – як розвиненим, так і тим, що розвиваються. Відповідно, обґрунтована теза стосовно кризового стану політичного «осучаснення навздогін», яке традиційно асоціюється з постколоніальним розвитком.

Ключові слова: нація, держава, модерн, домодерн, постмодерн, модернізація, «модернізація навздогін».

Смислоутворюючі концепти «нація-держава» й «політична нація», які остаточно утвердилися в епоху Модерну, означають, що громадяни не є пасивними підданцями певної держави, а активно її конституують і конструюють, а також те, що держава має бути «справою нації» й лише в такій якості може легітимно існувати і претендувати на визнання міжнародним співтовариством у складі інших подібних «націй-держав». Принаймні, саме таким є республікансько-демократичний ідеал модерної державності та громадянський ідеал модерної нації [1–2]. Звідси й джерела ототожнення «нації» з державою, хоча, строго кажучи, це якісно різні утворення. «Нація» – це спільнота людей, лояльних щодо певної держави, тоді як держава – це політичний інститут. У деяких країнах нація формувалася під впливом держави, а в деяких, навпаки, держава виникала з ініціативи нації. Типовим прикладом етнонаціоцентричності вважається Німеччина, тоді як прикладом країни державоцентричної з нацією громадянсько-політичного типу – Франція.

Проте у сучасному світі співіснує три типи держав: донціональні, національні й безнаціональні, або ж домодерні, модерні й постмодерні. Відповідно, утворення і руйнування таких держав супроводжується трьохвимірними процесами домодернізації, модернізації та постмодернізації. При цьому для більшості постколоніальних держав, які «зависають»

між домодерном, модерном і постмодерном, а також між донціональним, національним та безнаціональним типами державності, характерним є існування політичних націй у вельми нестабільному «квантованому» стані, оскільки вони є переважно етнічними, а не громадянськими.

Ще один із парадоксів сучасного політичного розвитку пов'язаний із глибокою кризою національно-державного будівництва у країнах «на шляху розвитку» і «транзитивних» (*developing & transitive countries*), які всупереч запропонованій їм світовими центрами сили політиці «модернізації навздогін» (*modernization catch up*) втрачають навіть ті риси модерності, які їм були властиві у складі колишніх «імперій» (дедомодернізуються). Водночас розвиток у цих двох групах країн стрімко виходить на рівень глобалізації й у цьому сенсі вони «постмодернізуються» й денационалізуються відповідно до неоліберальної моделі розвитку, подібно до країн розвинених. Але водночас як реакція на постмодерні версії денационалізованого космополітичного розвитку відроджується «неонаціоналізм», ідеологи якого пропонують відкинути в ім'я традиційних цінностей небезпечні неоліберальні ідеї мультикультуралізму, фемінізму, зрівняння у правах традиційних релігій із «сектантами», а представників нетрадиційних сексуально-сімейних орієнтацій з «нормальною більшістю» тощо. Такий культурний і політичний націо-

Стратегічні пріоритети, №2 (27), 2013 р.

налізм проповідує зазвичай концепт триєдності «одна держава – одна культура – одна нація» (*one state – one culture – one nation*).

Теоріям «націєтворення через модернізацію» опонує теорія «залежного розвитку» (*dependency theory*), одну з версій якої пропонує неомарксистська «світ-системна» теорія (*world systems theory*). Відповідно до неї країни «світової периферії» змушені практикувати типи державності, неподібні до тих, які є характерними для країн «світового ядра» [25]. У випадку з «модернізацією навздогін» йдеться про неоколоніалізм і «міжнародно-спонсорване державотворення» (*internationally-sponsored statebuilding*), тобто націє-державотворення під міжнародним протекторатом. Так або інакше, всі три моделі національно-державного розвитку – домодерна, модерна та постмодерна – нині успішно співіснують, хоча «найпрогресивнішою» серед них вважається модерна.

Класична «національна ідея» так або інакше пов'язана з ідеєю географічної локалізації, яка своєю чергою має на увазі існування «нації» у національно та інтернаціонально визначених кордонах, спроможної захистити «національні інтереси» від різноманітних загроз, своєчасно зреагувати на різноманітні виклики та мудро керувати різноманітними ризиками.

У тріаді суб'єктів, які репрезентують сучасну націю («держава – суспільство – особа»), провідну роль на певному етапі відіграє держава. Незалежно від форми правління (теократія, монархія, республіка) й організації державного устрою (тоталітаризм, авторитаризм, демократизм) держава виправдовує своє існування саме турботою про «національні інтереси» та «національну безпеку», оскільки в суспільстві існує консенсус, відповідно до якого за «мудрої» (тобто арбітральної й патерналістської) політики держава спроможна захистити національного виробника, національну мову й культуру, забезпечити у національних кордонах справедливі зарплати й пенсії, пристойні стандарти життя «соціальним аутсайдерам» і перспективи зростання «соціальним авангардистам».

«Національна ідея» – це не тільки теорія влади, а й теорія мети та перспектив «державної політики», оскільки згідно з відповідним концептом лише «національно-ідейна» влада може дати відповідь громадянам власної країни на запитання, для чого і для кого вона, ця влада, збирається скористатися владою. Своєю чергою лише «національно-ідейні» громадяни можуть знайти адекватну відповідь на запитання, яких «політичних людей» вони хочуть із себе зробити.

Існує два альтернативних методологічних підходи до пояснення феномену «нації» та шляхів її виникнення й конструювання (націєтворення, побудови нації тощо), які можна позначити як натуралістичний або натуралізований і соціоінженерний або «денатуралізований». Натуралістичний підхід заснований на принципах аксіологічного натуралізму (реалізму) у підходах до творення «націй» та інших соціальних інститутів і ґрунтується на самоочевидному намаганні надати соціальним і політичним конструктам вимірів суто природних, природничих, а іноді й природознавчих. Такий методологічний підхід є цілковито доречним (принаймні прийнятним) у разі, якщо у межах національної держави опиняється конфесійно й мовно-мовленнєво однорідний етнос, представники однієї раси-племені, яких можна ототожнити з «політичною нацією». Хоча у сучасному світі, який тяжіє до гомогенності, уніфікації, такий феномен колективної унікальної ідентичності суто природного походження є радше винятком, аніж правилом.

«Натуралізм» як прагнення до об'єктивації соціально-політичних інститутів та процесів через їхнє укорінення у різноманітній «природності» є тотожним «примордіалізму» або «перенніалізму» (лат. *primordial* – первинний, висхідний; *perennial* – вічний). Його представники зазвичай тлумачать «націю» як «природне утворення», хоча й не обов'язково в матеріалістичному сенсі «природності». Це може бути й певний платонівський «ейдос» або ж аристотелівська «форма» – певна ідеальна вічна й незнищенна матриця. Впродовж історії відповідно до такого «сакро-санктуарного» підходу до розуміння «нації» міняються лише конкретні формоутворення національного начала, тоді як сутність його залишається незмінною. Одним із таких формоутворень (але не єдиним) є держава як матеріально-природний інструмент і як результат вольової інкарнації «нації».

Один із виразників «перенніалізму» Ернест Ренан, заперечуючи зведення феномену «нації» до «державності», зауважував: «Нація – це дух, це духовний принцип... Нація – це велика солідарність, заснована на постійно відтворюваних почуттях самозречення... Це означає існування (даруйте за метафору!) щоденного плєбісциту: це рівнозначно щоденним запитам індивідуальності щодо вічності життя» [19].

За натуралістичного підходу вельми гіперболізується (а іноді доводиться навіть до меж абсурду) роль природно-історичних і географічних (геополітичних) чинників, «історичної

пам'яті», «генетичного коду». Як відомо з гітлерівського трактату «Моя боротьба», усе це розумування часто-густо обертається невітшними й навіть злочинними наслідками на рівні расової або класової «національної політики». Нацистський червоно-чорний прапор якраз і символізував натуралістичний принцип «крові й землі» (*Blut-und-Boden-Ideologie*): червоний колір виражав генезис («кров»), а чорний – Батьківщину як спільну територію («землю»). На позиціях «натуралізму» («природно-історичного підходу») перебували в «національному питанні» марксист-ленінці й серед них Йосип Сталін, який у роботі «Марксизм і національне питання» (1913 р.) визначав, що нація – це «стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється в спільності культури» [21].

Аналогічно, хоча з більш виразним наголосом на політичній психології, визначає «націю» сучасний автор (1997 р.) Лоуелл Баррінгтон. Він вважає, що це «територіально окреслена й захищена державою політична спільнота, об'єднана спільними культурними рисами (міфами, цінностями й т. п.) і впевнена, що вона має право на самовизначення в певних кордонах» [1, с. 713].

Складнощі практичної реалізації натуралістичного підходу до націєтворення виявляються відразу ж, коли в межах певної держави опиняється декілька народів або племен, дуже різних за своїм походженням, навіть якщо вони мають подібні природні корені цивілізаційного існування. У такому разі на передній край виходять «конструктивісти», які політичні нації розуміють як штучні утворення, міняючи місцями складники у бінарній опозиції «нація-держава». Вони вважають, що не нація створює державу, а навпаки – *держава творить відповідну державну або політичну націю*.

Конструктивізм тісно пов'язує націєтворення з конкретним історичним періодом у європейській історії – Модерном (Новим часом або «Сучасністю») і пропонує різноманітні програми «модернізації». «Конструктивізм» щодо питань державо-націєтворення і сам є типовим продуктом модернізму й модернізації.

Справді, епоха Модерну (Нового часу) увінчалася т. зв. вестфальським проектом, коли спочатку європейською, а згодом і світовою нормою було визнано державу-націю й водночас «ненормальними» у цій системі координат нового світоустрою були визнані «імперії».

Щодо національно-державних кордонів, то вони визначені у цій системі координат як межі внутрішнього й зовнішнього суверенітету держав, грубі порушення якого офіційно засуджувалися й неодноразово призводили до воєнних зіткнень. Отже, класичного типу націоналізм невід'ємний від образів зовнішнього і внутрішнього ворогів (якби їх навіть не було, то їх слід було б вигадати). Відповідно, нації сучасного типу часто формувалися під впливом не стільки внутрішніх мотиваторів, скільки мотиваторів зовнішніх внаслідок консолідації перед загрозами й викликами, які виходили чи виходять від зовнішніх ворогів та їхніх «п'ятих колон». Прикладом може бути німецька нація, формування якої розпочалося згори з ініціативи «залізного канцлера» Отто фон Бісмарка під час німецько-французької війни 1871 року і яке згодом було пов'язане з низкою воєн, включно із двома світовими.

Іншим прикладом може бути сучасна американська нація. Симптоматично, зокрема, що після терористичних нападів на США 2001 р. критична дата – 11 вересня – відзначається в Америці як «День патріота».

У світовому масштабі можна виокремити чотири хвилі націєтворення, пов'язані з великими (світовими) війнами та революціями:

(1) 1790–1848 рр. (результат Великої французької революції та наполеонівських війн);

(2); 1918–1920 рр. (після закінчення Першої світової війни);

(3) після 1945 р., тобто після завершення Другої світової війни;

(4) після 1990 р., тобто закінчення «холодної війни».

Остання хвиля породила щонайменше 22 нові національні держави з Україною включно.

Епоха пізнього капіталізму (постмодерну) породила глобалізацію, яка усереднила, нівелювала підходи до державного будівництва й націєтворення та звела їх до елементарно простих політичних технологій, а своєю глибиною сутністю заперечує право національних держав на самостійне (суверенне) існування.

Патріотизм засуджується, а його антипод – космополітизм – заохочується. Наслідком стала поява антипатріотично налаштованої «еліти нації», яка скуповує нерухомість і тримає активи у «вигідних» країнах, а свої «рідні країни» перетворила на території тимчасового перебування та заробляння активів для особистого збагачення. Саме у 1990-х роках, коли було напрацьовано систему правил «політкоректної» внутрішньої та зовнішньої поведінки сучасних держав, націоналізм було визнано

Стратегічні пріоритети, №2 (27), 2013 р.

шкідницьким або напівшкідницьким, хоча саме під його «прапором» досі утверджувалися «права націй на самовизначення» та здійснювалося національно-державне будівництво. Водночас гласно й негласно заохочуються як регіональний або міжрегіональний інтегралізм, так і сепаратизм.

Принцип «національного самовизначення» у новітній час був запропонований як наріжний принцип деколонізації російським революціонером Володимиром Леніним (вперше він звернувся до питання про «право націй на самовизначення» в 1902 р., включивши відповідний принцип до проекту програми РСДРП) й американським президентом Вудро Вільсоном (*The Wilsonian principle of national self-determination*) [18]. Проте цей принцип, як і багато інших, застосовується у сучасному світі вельми вибірково, позначаючи задеклароване великими державами (передусім США) зобов'язання сприяти «поневоленним народам» у державотворенні, звільненні новоутворених держав від залежності від колишніх метрополій заради встановлення «нового світового порядку».

Якби принцип Вудро Вільсона щодо права «націй» (тобто більш-менш однорідних етноконфесійних утворень) на утворення своїх держав реалізовувався б повною мірою, то держав у сучасному світі було би не 195 (за критерієм членства в ООН, станом на кінець 2012 р.), а щонайменше 5000. Бо в одній лише Африці, якби держави будувалися на моноетнічному принципі, їх мало би бути близько 2000. Щоправда, Африка – це етнічно найрізноманітніший регіон планети (25% світового різноманіття).

Іронічно коментуючи цю постмодерну ситуацію із «самовизначенням», де число претендентів тяжіє до нескінченості, Олександр Зинов'єв в антиутопії «Глобальний людський мурашник» (в оригіналі – «Глобальний челоуейник») малює таку картину національно-державного влаштування людства уже в недалекому майбутньому: «Глобальне суспільство (ГС) має незвичну складну, багатовимірну й динамічну структуру. Нині до нього входять 10 тисяч країн, які мають свої буцімто суверенні уряди й статус рівноправних членів ГС. Вони об'єднуються в численні блоки у найрізноманітніших вимірах і комбінаціях. Ці блоки створюються, розпадаються й виникають на певний час знову. Вони, своєю чергою, об'єднуються у союзи. Нині в ГС усього 10 тисяч різноманітних об'єднань країн, груп і блоків країн, союзів. На цю надскладну й рухливу мережу накладається ще більш складна мережа політичних, культурних, ін-

Стратегічні пріоритети, №2 (27), 2013 р.

формаційних та економічних підприємств, закладів та організацій Число їх досягає 100 тисяч. А скільки цього всього всередині країн-членів ГС!!» [26, с. 6].

Тенденції до самовизначення доповнюються у сучасному світі тенденціями до сепаратизму, тобто утворення нових політичних націй шляхом розпаду «старих». Зокрема, близько третини від 54 нині існуючих африканських держав (останньою наразі є Південний Судан) постійно мають справу із загрозою фрагментації та громадянськими війнами, оскільки сучасна Африка – це 191 етнічна група, поділена кордонами різних держав. Подібну політику «поділених націй» неважко витлумачити як практичну реалізацію сильними державами принципу «поділяй і володарюй!». У будь-якому разі різноманітна «допомога» у національно-державній побудові або відбудові – один із найдієвіших важелів впливу сильних держав на розвиток внутрішніх ситуацій у державах слабких, недієздатних, «недонаціоналізованих» або денаціоналізованих (англ. – *failed states*), який застосовується не менш активно, ніж збройні інтервенції та миротворчі операції.

Водночас, якби принцип національно-державного самовизначення реалізовувався дійсно «послідовно», то на практиці це неодмінно обернулося б намаганнями «титульних» націй-етносів асимілювати всі інші етноси або репресувати їх, дискримінувати тощо заради позірного націєтворення. Зрозуміло, що подібна «титульна нація» отримала би у відповідь звертання репресованих і дискримінованих за підтримкою до «світового співтовариства», яке, можливо, санкціонувало б їхнє право на самовизначення. А це, з точки зору «титульної нації», було б рівнозначним заохоченню «сепаратизму».

Таким чином, світ сучасного національного державотворення характеризується перманентним протиборством між «державними народами» (нім. – *Staatsvolkes*) і «загрозеними меншинами» (англ. – *Threatened Minority*; нім. – *Bedrohte Minderheit*). Вихід із цього протиріччя ентузіасти «пост-національного державотворення» вбачають у переході до єдиної політичної «глобо-нації». Песимісти ж, натомість, наполягають на неунікності сепарації нинішніх країн на окремішні нації-держави.

Можливо, саме тому типовими для сучасного світу стали етнонаціональні війни (збройні сутички), після завершення яких не утворюються нові держави, а продовжують існувати старі, але з перманентно конфліктуєчими етносами, яких у період «постконфліктної реконструкції» у рамках єдиної держави

утримують лише зовнішні зусилля «миротворців» та «примушувачів до миру» і які де-факто позбавлені внутрішнього й зовнішнього суверенітету й належать до кола *failed states*.

Подібна недієздатність або неповна дієздатність більшості нових держав є прикметною особливістю нинішньої самосуперечливої доби. Бо лише з першого погляду у випадку з політичною «модернізацією» усе «елементарно». Мовляв, існує базова модель держави-нації європейського походження і є засноване на ній визначення «модернізації» як зведення «нації» реально існуючої до омріяного стану «модерну», що передбачає докладання певних зусиль на шляху європейської або євроатлантичної інтеграції. До цих процесів, які передбачають кінцевий результат – вступ країни до ЄС, залучена й сучасна Україна.

З модерними рецептами утворення політичної нації не все зрозуміло ще й тому, що модерному (буржуазному, капіталістичному) суспільству властивий перманентний конфлікт між бюрократизованою державою та громадянським суспільством. Відповідно, політична модерна нація не мислиться жодним чином у категоріях омріяної статички, а як мінливе гібридне утворення, яке дозволяє біль-менш конструктивно, тобто правовим чином, розв'язувати різні політичні конфлікти [1].

До того ж, непросто визначити й сам «модерн». Саме довкола подібних визначень розгортаються найбільш заполітизовані дискусії щодо «модернізації», оскільки тут завжди присутня аксіологічна компонента: «правильним» моделям модернізації протиставляються «неправильні». Зокрема, моделі «модернізації навздогін» – моделі «випереджаючої модернізації» тощо.

Так, у сучасних країнах СНД (Україні, Росії тощо) пропонується чимало альтернативних проектів «модернізації», які протиставляються вестернізації й модерній моделі «суспільства масового споживання». У цьому ж напрямі точаться дискусії довкола активно обговорюваних на просторі СНД ідей «євразійської цивілізації».

Принципово нових ідей щодо «модерну» та «модернізації» не додали й класики «постмодернізму». Зокрема, у роботі Ф. Ліотара «Стан постмодерну» успішно систематизовані характеристики модерну та постмодерну стосовно художньої творчості, її сприйняття та інтерпретації [14], але в ній не міститься жодної конкретики щодо політичної творчості.

Отже, якщо визначити певний стан як «модерний» означає можливість зіставлення суспільних реалій з певною ідеальною моделлю, то в умовах переходу до «постмодерну»

така модель зникає й виникають парадоксальні ситуації. Їх парадоксальність у тому, що розвинені країни проголошують себе носіями ідеальної моделі національної державності й водночас засуджують націоналістичні ідеології у країнах, що розвиваються, спрямовані на будівництво національної ідентичності і класичних держав національного типу, які відхиляються від довільно запропонованої ними «моделі».

Конструктивісти не лише вважають «націю» штучним утворенням, продуктом соціального винахідництва й інженерії («гастрономії»), але також штучними або напівштучними конструктами вважають «державну мову», національну культуру «традиційного типу» й національну історію. Останні, з їхнього погляду, зобов'язані своїм виникненням та утвердженням не «простому люду», а державотворцям і «національним героям». Адже вони потребують цих штучних соціально-політичних винаходів, оскільки «нація» з метою самоутвердження змушена апелювати до своєї «древності», тоді як насправді може бути зовсім недавнім політичним винаходом [7–8].

Посилення позицій конструктивізму до певної міри пояснюється тим, що за умов глобалізації та формування різноскерованих «глобальних спільнот» включно із глобальним інформаційним суспільством логічний фокус у відносинах «*держава-суспільство*» дедалі більше зміщується від тріади «*нація-еліта-держава*» вбік іншої тріади – «*маса-еліта-держава*». Відповідно, виникають і дедалі більше посилюються феномени зденационалізованого громадянства і зденационалізованої державності (*denationalized citizenship & statehood*) [22–23], що спонукає до перегляду традиційних модерних уявлень про державу та громадянство, нерозривно пов'язаних з ідеалом «нації-держави».

Цей тренд значною мірою підсилюють ТНК, які по суті перетворилися на самостійних політичних гравців на міжнародній арені й мають до своїх послуг навіть приватні військові компанії (ПВК), функціональні ролі яких підсилюються мірою того, як знижується боєздатність національних армій.

Характерно, що денационалізовані громадяни, не вважаючи національну державу необхідною передумовою власної участі в політичному житті та визначення власної політичної ідентичності, однак постійно пред'являють їй іноді обґрунтовані, але – набагато частіше – необґрунтовані претензії.

Те, що більшість авторів, які описують кризи ідей нації й національної ідентичності,

за висхідну точку відліку беруть 80-ті роки, не є випадковістю. Адже саме в ці роки набирають обертів інформаційна революція та породжені нею процеси глобалізації, інтегральним підсумком яких згодом стало глобальне інформаційне суспільство.

Конструктивізм («розбудова держави») пострадянського типу зводиться до того, що домодерні за своєю політичною сутністю «національні еліти» зазвичай протиставляють себе політично «малосвідомим масам». Разом вони утворюють політичний конструкт, що нагадує піщаний годинник (клепсидру з вузьким перешийком). А заповнює його та особлива соціальна верства, яка в Україні традиційно іменується «інтелігенцією» і яка причетна до «еліт» і до «мас» водночас. Націєтворча інтелігенція, представлена групами політиків-державців, економічних діячів, провідних митців, науковців тощо, створює атрактивні зони «національно-ідейних ініціатив», які мають, «оволодівши масами», спричинити появу й формування націй як великих соціальних груп та об'ємних соціальних інституцій. Відтак вважається, що націєтворчі атрактивні зони зорганізують довкола себе дедалі більші маси людей і вносять у «маси» відповідну національну свідомість, внаслідок чого вони перетворюються на політичну націю.

На практиці це означає: (а) розподіл за законами національно-державної доцільності (керованості) соціальних статусів та ролей; (б) формулювання національно-нормативного бачення статусно-рольових очікувань (експектацій) та можливих заохочувальних і каральних санкцій щодо девіантів («ухилянців»), поведінка яких контрастує із регламентованими згори правилами-експектаціями щодо практичної реалізації «національної ідеї».

Домодерний концепт «нації» пов'язаний із розумінням її як соціальної інституції, яка завдячує своїм виникненням лінійним властивостям в організації соціуму та лінійним зв'язкам між людьми, зростанню в соціумі кількості осіб з лінійними зв'язками і стилем мислення, що надає потужного поштовху зростанню «національної самосвідомості». Отже, згідно із цим поглядом «еліта» формує націю, а нація згодом формує власну еліту, спроможну виступати на захист і від імені «національного інтересу», ініціювати побудову власної держави «бездержавними» націями, а в слушні моменти – започатковувати необхідні реформи з використанням державних механізмів примусу, впливу та регулювання.

Своєю чергою домодерний концепт нації надто вираженими рисами лінійної верти-

кально-інтегрованої конструкції приписує певним верствам національної еліти ознаки гідних наслідування «героїв». Звідси й ідеологія «неповторності нації» з її позірними унікальними чеснотами.

Підсумовуючи, слід зазначити такі *особливості українського націєтворення*, які засвідчують «зависання» між модерном, домодерном і постмодерном.

1. *Квазіімперськість*. Збереження регіональних ідентичностей за векторами колишніх імперій або державних утворень, які володіли колись українськими землями, на тлі намагань політиків не консолідувати націю на якісно новій основі, а відтворити розділові лінії минулого з метою збереження «свого» електорату.

2. *Квазіетатизм і квазіпатерналізм*. Держава як центральний актор модернізації не посилює, а послаблює роль громадянського суспільства й політичної нації; не заохочує механізми громадянського самозахисту, а продовжує в імітаційному режимі діяти як патерналістська сила, хоча не володіє належними ресурсами для ефективного здійснення опікунських функцій.

3. *Пошук зовнішніх інтеграційних ідентичностей* (москвофільство, європеїзм, американізм, західництво тощо) замість активного конструювання внутрішньої національної ідентичності, що призводить до появи та посилення у відповідь на глобалізаційні тенденції різноманітних версій екстремального націоналізму та його субститутів у вигляді «руського міра» або «європеїзму».

4. Заохочення певними прошарками «офшорної еліти» *тенденцій до зовнішнього управління, внутрішньої й зовнішньої десоверенізації*.

До зазначеного додаються пов'язані з постмодерном і постмодернізацією тенденції, детерміновані впливами глобального інформаційного суспільства, які радикально міняють вектори трансформації національно-соціальних структур:

– *підміна управлінськими мережами вертикальних ієрархій*, а національного транснаціональним;

– *детериторіалізація й віртуалізація «національної ідеї»*, коли відбувається стирання принципової відмінності між реальним та віртуальним націєтворенням: медіатизація «національної ідеї» як бренду замість побудови реальної нації;

– *утворення глобальних віртуальних «націй»* як спільнот людей, особисто незнайомих між собою, але які «зафрендили» один одного й обмінюються «лайками» (не від укр. «лайка», а від англ. *like*);

– криза національного громадянства і патріотизму на тлі невпинної пропаганди космополітизму як ідеології «масового споживання».

Україна належить до кола держав, які виникли на уламках квазіімперських утворень (СРСР, СФРЮ, ЧСФР) після завершення холодної війни й подібні до дволиків Янусів [7]. Одним їхнім лицем є добровільне обмеження суверенітету і ставка на певну міжнародну нормативність (європейську або євроатлантичну ідентичність тощо), відповідність певним усталеним нормам і стандартам державності, на сторожі яких знаходяться різноманітні «ревізори». Взамін ці «ревізори» (США, ЄС, які діють за посередництвом низки міжнародних контролюючих інстанцій типу РЕ, ЄС, ОБСЄ, НАТО тощо) гарантують територіальну цілісність і непорушність кордонів новоутворених національних держав.

Іншим лицем «дволикого Януса», який доповнює й багато в чому заперечує образ «нормативної держави», є реальна емпірична держава, яка успадкувала чимало конфліктогенних «родимих плям» від колишніх квазіімперських утворень і сама тяжіє до квазіімперського статусу. А в «імперіях», як відомо, немає націй у їх сучасному громадянському розумінні, а є лише «національні еліти» як певні суспільні прошарки (етноконфесійні угруповання, верстви, класи тощо), об'єднані спільними політичними цілями й цінностями, нормами й нормативами, спрямованими на побудову власної держави, її внутрішню та зовнішню легітимацію, стабілізацію, встановлення атмосфери довіри між особою, суспільством і державою.

Нація й національний інтерес у їх сучасному модерному ліберальному розумінні виникають у трикутнику взаємної довіри, взаємозобов'язань і взаємозахисту «особа – суспільство – держава». Це, до речі, відображено в українському законодавстві з питань національної безпеки та оборони, яке тлумачить «національну безпеку» як триєдність у системі «національна безпека особи – національна безпека суспільства – національна безпека держави».

Однак ця триєдність упродовж останніх років перебуває у стані загроженості. Передусім йдеться про невідокремленість національно-державного інтересу від інтересу крупних корпорацій та відрив корпоративізації виробництва від національно-державного коріння (аутсорсинг – інсорсинг), що призводить до зникнення економічного (товарного) націоналізму й має своїми наслідками проблеми з робочими місцями, вивезенням

капіталів в офшори й фінансовим «голодуванням» (недоінвестуванням). Ідеться про самозвільнення власників від соціальних зобов'язань, що призводить також до їх самозвільнення від зобов'язань національних.

Якщо в класичній теорії лібералізму йдеться про формування політичної нації сучасного типу через загальносуспільний консенсус, суспільний договір тощо, то саме такого консенсусу, договору критично не вистачає в Україні. Відтак виникла криза довіри у відносинах «суспільство – політична еліта – держава», що є безпосередньою загрозою національній безпеці.

Денаціоналізоване корпоративне громадянство до певної міри спричинене інтенсивними міграційними процесами. Вони породжують «нові діаспори», що є глобалізованими етносами, представники яких хотіли би брати дистанційну участь у політичному житті країн походження. Для цього їм потрібно надати громадянський статус. Зрозуміло, що при наданні такого громадянства йтиметься лише про етнічних українців, росіян чи вірмен і виникне спокуса етнонаціоналізму, коли під певним благим приводом країна проголошуватиметься «країною всіх українців», «країною всіх росіян», «країною всіх вірмен» тощо. У такому разі грубо порушуватимуться громадянські права національних меншин всередині подібної країни. Це, зокрема, велика проблема для сучасної Вірменії, яка у 2007 р. ухвалила закон про подвійне громадянство, але в якій етнодіаспора вдвічі перевищує населення країни [6].

У будь-якому разі феномен денаціоналізованого громадянства спонукає до перегляду традиційних уявлень про громадянство, нерозривно пов'язаних із національною державою, оскільки денаціоналізовані громадяни не вважають національну державу необхідною передумовою участі в економічному, культурному й політичному житті. Крім того, визначення власної політичної ідентичності вони виводять поза межі будь-якої зовнішньої спонукальності (примусовості), співвідносячи цей процес зі сферою «прав людини», у чому їм охоче сприяють різноманітні міжнародні правозахисні організації.

Оскільки зачароване коло націоналізму та глобалізації замикається, на зміну лінійним процесам модернізації за векторами, спрямованими від «прогресивного» Заходу до «регресивного Сходу», нині приходять нелінійні нерівноважні процеси, конкретними маніфестаціями яких є:

– вихід процесів демократизації за межі національно-державних кордонів та поява

феномену «усередненої», дусуверенізованої космополітичної демократії (*democracy beyond borders; cosmopolitan democracy*);

– послаблення контролю за діяльністю держави з боку політичної нації й громадянського суспільства на тлі посилення зовнішнього контролю з боку різноманітних наддержавних, міждержавних і недержавних утворень;

– поява й утвердження феномену денационалізованого (космополітичного) громадянства й денационалізованої державності;

– поява й утвердження феномену глобального зовнішнього правління (*global governance*), глобального громадянського суспільства та глобальних (глобалізованих) націй;

– екстенсивне розширення кола незалежних держав, більшість з яких належать до числа неспроможних, недієздатних (*failed states*) або є кандидатами на отримання подібного статусу;

– занепад національних мов і культур, втрата пам'яті про історичне минуле («манкуртизм»);

– заперечення національних символів на тлі «брендового» космополітичного консьюмеризму;

– втрата у представників молодшого покоління почуттів патріотизму, віри в національну ідею (ідеал), історичну місію національної держави тощо;

– дедалі зростаючий розрив між належним і дійсним, реальним та віртуальним патріотизмом;

– знецінення традиційних суспільних цінностей та спільнот і поступове утвердження цінностей нетрадиційних.

Звичайно, осередкам денационалізованого космополітизму, як у випадку з розвиненими країнами, так і у випадку з країнами постколоніальними або посттоталітарними, є головно мегаполіси з їх підвищеною міжнародною активністю.

Подібні внутрішні та зовнішні колізії між правами людини й правами націй уже встигли спричинити появу міжнародної політики подвійних стандартів, коли розвинені країни офіційно пропагують концепцію «постнаціонального світу» (*post-national world*) [15–17]. При цьому вони засуджують «анахронічні» націоналістичні ідеології у країнах, що розвиваються, навіть якщо ці ідеології не набувають радикального фашистського гатунку, а спрямовані виключно на будівництво національної ідентичності в дусі класичних держав національного типу. Але водночас у «потрібному місці, в потрібний час» розвинені країни-лідери

при заохочують націоналізм, підтримуючи відповідно сепаратистські рухи й тенденції, піднімаючи «на щит» проблему «нерепрезентованих націй», впроваджуючи у політичну свідомість концепт «націй у стані очікування» (*nation-in-waiting*) тощо.

Зокрема, у 1991 р. в Гаазі було проголошено створення Співтовариства «нерепрезентованих націй та національних організацій» (*Unrepresented Nations and Peoples Organization*), у якому станом на початок 2013 р. нараховувалося 42 члени. Склад організації є досить строкатим. Тут репрезентовані як ті країни та національні меншини, які реально існують на політичній мапі світу, але з різних причин не представлені в ООН (Тайвань, Абхазія тощо), так і ті меншини, які свого часу були правлячою силою у своїх країнах, але згодом таку роль втратили (африканери в ПАР).

Дуже велику роль у комунікаціях і консолідації таких нерепрезентованих на рівні повноцінної державності «націй у стані очікування» відіграє Інтернет (кіберпростір), який породжує феномен віртуального націоналізму в наступних шести версіях:

– визвольний, який зазвичай передують здобуттю незалежності (курди, уйгури тощо);

– «сурогатний» щодо націй, які з різних причин або втратили свою державність (тібетці), або ж втратили міжнародно визнану державність (китайці з Тайваню);

– «сурогатний» щодо націй, які посідали раніше панівне становище в державі, а нині прагнуть для громадянського самозахисту певної національної автономії (африканери в ПАР; серби в Косово);

– мультикультуральний європейського типу, який підтримується відповідними інтернет-ресурсами (*Maroc.nl; Islam.no*);

– віртуальний державно-спонсорований, скерований на зміцнення зв'язків держави походження із представниками приналежної до неї діаспори та трудової міграції;

– віртуальний, опозиційний щодо держави походження, із числа представників діаспори та трудової міграції;

– віртуально-гравальний, скерований на створення віртуальних мережеских квазінацій із наданням відповідного «громадянства» тощо.

Прикладом віртуального державно-спонсорованого «глобального націоналізму» є започаткований у 2011 р. і підтримуваний МЗС Литви проект «Глобальна Литва» (*Global Lithuania*), покликаний охопити політико-комунікативними зв'язками 1,3 млн представників глобальної литовської діаспори, із яких

чверть (близько 300 тис.) мають литовське громадянство.

Одним із потужних джерел транскордонного і транскультурного денационалізованого громадянства є Світова Мережа Інтернет, яка породила зокрема чисельні мережеві структури й усереднену космополітичну версію англійської мови (*English as a lingua franca (ELF)*) на відміну від *English as a Native Language (ENL)*.

Отже, парадокси глобалізованого світу спричинюються до того, що у цьому світі «інерційно» реалізується право націй на самовизначення та створення власної держави, але водночас реалізація цього права призводить до деградації як «старих» національно-державних утворень, так і «старих» політичних націй (необов'язково на користь нових, більш «досконалих»).

Шлях України до модерної політичної нації вочевидь не може лежати осторонь шляхів відновлення загальносуспільного консенсусу. Тут не зайвими будуть пропагандистські механізми виховання «нового патріотизму» на тлі прийняття й реалізації «патріотичних» за своєю сутністю нормативно-правових заходів.

Зокрема, доцільною є державна політика «націоналізації еліт», тобто заходів, спрямованих на подолання бажання представників «еліт» заробляти праведними й неправедними способами в Україні, водночас скуповуючи нерухомість, навчаючи дітей, лікуючись та відкриваючи рахунки за кордоном. Цій політиці стихійного формування компрадорського космополітичного класу слід протиставити політику формування «політичного класу», зорієнтованого на реалізацію не приватних (не виключно приватних), а національно-державницьких інтересів, яку Україна започаткувала у 80–90-х роках минулого століття біля витоків незалежності.

Не зовсім успішна пострадянська «модернізація навздогін» встигла спричинитись до розшарування соціуму на модерні, домодерні й постмодерні верстви. Якщо перші живуть у вимірах напівфеодальної патерналістської культури, другі – культури модерного економізму, то третім властива культура постмодерну західного взірця. Саме до цієї третьої категорії належать переважно представники високоелітної інтелігенції, яка проводить час

не стільки вдома, скільки у закордонних від'їздах, а якщо і вдома, то у стані «електронної еміграції».

Можливо, саме це розшарування українського соціуму мав на увазі один з відомих державних мужів, який проголосив наприкінці 90-х років, що «національна ідея себе вичерпала». Відтак ідея нації була проголошена псевдоідеєю, що хвилює виключно «нероб», які не хочуть «справу робити». Нетривале повернення до «національної риторики» у період після помаранчевої революції, на жаль, не дало жодних позитивних наслідків у плані побудови політичної нації. Характерно, що ті помірковані партії, які ставили перед собою націонал-патріотичні будівничі цілі, поступово зійшли з політичної арени «на маргінеси».

Для України теперішній трансформаційний час є внутрішньо самосуперечливим, оскільки йдеться про означену боротьбу різноспрямованих культурницьких стратегій, наслідки якої визначають українське майбутнє. Важливо, однак, щоб цей історичний вибір робився самими ж українцями (у політичному сенсі цього поняття) для таких же українців, а не заради влади «відчужених начал».

Якщо в СРСР «національне питання» зазвичай підмінювали політикою і геополітикою світового панування й «боротьбою за мир», то т. зв. прагматики його підмінили примітивною економікою й геоелектроелектрою особистого збагачення. На зміну вчорашній всезагальній політизації прийшла всезагальна економізація. Внаслідок цього формується вельми небезпечний для майбутнього української нації «консенсус», згідно з яким культурні цінності мають обов'язково зводитися до економічних, а культура нічого не варта, якщо на ній (чи за її підмогою) не можна заробляти. Діячам же культури такий «консенсус» гласно або негласно велить якомога жвавіше «вписуватись» у ринкове середовище.

Проте нація поза вимірами духовної культури не може відбутися. Адже смислом національної самоідентифікації є усвідомлення людиною того, що, набувши національного статусу, вона істотно обмежила свою свободу бути «громадянином світу», а натомість набула переваг, яких їй надала національна приналежність у плані духовному, у плані особистісної самореалізації та самоактуалізації.

Список використаних джерел

1. Barrington Lowel D. «Nation» and «Nationalism». The Misuse of Key Concepts in Political Science, // Political Science and Politics. – 1997. – Vol. 30, No. 4 – Dec. – P. 712–716.

2. *Beer Samuel H.* The Idea Of The Nation // The New Republic. July 19, 1982 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.newrepublic.com/article/politics/the-idea-the-nation#>
3. *Breully John.* Nationalism and State. Manchester : Manchester University Press, 1982. – P. 335–344.
4. *Brubaker Rogers.* Language, religion and the politics of difference // Nations and Nationalism 19 (1), 2013. – P. 1–20.
5. *Drakulic Slobodan.* Nationalism in a contested time : The age of nationalism hypothesis revisited. University of Toronto (Canada), ProQuest, UMI Dissertations Publishing, 2005. – 344 p.
6. *Harutyunyan Arus.* Dual Citizenship Debates in Armenia : In Pursuit of National Identity since Independence // Demokratizatsiya 14. 2 (Spring 2006) : pp. 283–302.
7. *Hobsbawm Eric.* Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality. Cambridge : Cambridge University Press, 1990, p.10.
8. *Hobsbawm Eric.* The Invention of Tradition Cambridge / Eric Hobsbawm, Terence Ranger eds. : Cambridge University Press, 2003, p.1–13.
9. *Holton Robert J.* Globalization and the Nation State. 2nd edn. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2011. – 267 p.
10. *Hutchison Jon.* The Dynamics of Cultural Nationalism. London : Allen and Unwin, 1987, pp. 12–19; 30–34.
11. «*Global Lithuania*» : from challenge to opportunity [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.mfa.gov.lv
12. *Ivane Cristian Daniel.* National ideology and the making of a nation : Simion Barnutiu and the Romanian Revolution of 1848–1849 in Transylvania. A dissertation. Memphis : The University of Memphis, 2010.
13. *Catic Maja.* In Pursuit of the State : Majority Nationalism, State Legitimization and Internationally-Sponsored Statebuilding in Bosnia after Dayton. A dissertation presented to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Brandeis University Waltham, Massachusetts. Brandeis University, 2009.
14. *Люотар Жан-Франсуа.* Состояние постмодерна. – М. : Институт экспериментальной социологии, 1998. – 160 с.
15. *Migdal Joel S.* State building and the non-nation-state // Journal of International Affairs; Fall 2004; 58, 1; pg. 27. – P. 17–44.
16. *Nahtigal Lea.* Cosmopolitanism as the end of patriotism among Slovenian youth / Lea Nahtigal, Vladimir Prebilib // Journal of Comparative Politics. 4. 2 (Jul 2011) : pp. 27–48.
17. *Norris Pipa.* Cosmopolitan Communications : Cultural Diversity in a Globalized World / Pipa Norris, Ronald Inglehart. – New York : Cambridge University Press, 2009. – 430 p.
18. *President Woodrow Wilson's 14 Points (1918)* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ourdocuments.gov>
19. *Renan Ernest.* Qu'est – ce qu'une nation? // Discours et Conférences. Paris : Calman – Levi, 1882. – P. 277–284.
20. *Rohlen Thomas P.* Cosmopolitan Cities and Nation States : Open Economics, Urban Dynamics, and Government in East Asia // Shorestein APARC, February 2002. – 60 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://aparc.stanford.edu/publications/cosmopolitan_cities_and_nation_states_open_economies_urban_dynamics_and_government_in_east_asia
21. *Сталин И. В.* Марксизм і національне питання. – К. : Держполітвидав України, 1952.
22. *Sassen Saskia.* Towards post-national and denationalized citizenship // Handbook of Citizenship Studies / Engin F. Isin, Bryan S. Turner. – Editors. London : SAGE Publ. Ltd, 2002. – Chapter 17. – P. 277–292.
23. *Sassen Saskia.* The Participation of States and Citizens in Global Governance // Indiana Journal of Global Legal Studies ; Winter 2003 ; Vol. 10 : 5. – P. 5–28.
24. *Smith Anthony D.* Gastronomy or geology? The Role of Nationalism in The Reconstruction of Nations // Nations and Nationalism. 1 (1994) : pp. 3–23, 19.
25. *Wallerstein I.* The Politics of the World-Economy : The States, the Movements and the Civilizations. – Cambridge, 1984.
26. *Зиновьев А. А.* Глобальный человек. – М. : Эксмо, 2006. – 446 с.
27. *Zürn Michael.* The State in the Post-National Constellation – Societal Denationalization and Multi-Level Governance // ARENA Working Papers. WP 99/35. Oslo, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers1999/wp99_35.htm